

РУСКАТА ПАРАДИГМА В ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС

проф. Нина Дюлгерова

Парадигмата е термин, който през последните години активно се използва от политици и учени, ориентирани към представянето на процеси и явления от съвременността. Тази дума успешно може да бъде използвана и за периода на модернизация в историческото развитие на обществата, особено в областта на международните отношения. В речниците значението на термина е свързан повече с думата “пример”, но в практиката на съвременния политически жаргон нейното значение се свързва с думата “модел”, а има случаи да покрива значението и на думи като “посока”, “направление”, “ориентир”.

В настоящата статия терминът “парадигма” е обвързан с основната цел, а именно – открояване на определящите фактори и движещите механизми, очертаващи параметрите на руското присъствие в международните отношения в контекста на т.нар. източен въпрос. Това означава очертаване на руския модел в този международен проблем.

В периода XVIII – началото на XX в. източният въпрос е един от приоритетните в европейската политика на великите сили. За разлика от другите привилегирани държави Руската империя, особено след Екатерина II, твърдо и безапелационно се утвърждава като постоянен активен участник в процесите и явленията в Близкия изток. Географските параметри на Русия предопределят нейните стратегически цели в южна посока, ориентирани главно към Босфора и Дарданелите (Проливите). В дипломатическата кореспонденция на империята тези географски ориентири присъстват почти във всеки доклад на посланиците и дипломатическите агенти в Османската империя, а и не само в техните информации и предложения.

Резултатите от европейските конгреси и конференции, определящи развитието на източния въпрос налагат мнението, че Проливите се възприемат по-скоро като химера, фикс-идея, стимул и основен мотив за руските дипломатически и военни акции, но не и като реална цел. Само 7 години Русия се радва на неоспоримо присъствие в Проливите и това е в периода 1833-1840 г., след който се поставя началото на европейската намеса в Османската империя. Темата за Босфора и Дарданелите неизменно е част от инструкциите, проектите и манифестите, съпровождащи дипломатическите акции или откриването на военните действия на Балканите и в Кавказ (характерно особено за XIX в.). Не трябва да се пренебрегва и икономическия и военния интерес, който предопределя многобройните научни и търговски експедиции на Балканите, в Кавказ и Средна Азия още през XVIII в. Крайните резултати от руската експанзия в тези региони са неоспоримо доказателство, че реалните амбиции на Петербург са били насочени в тази посока, а не към Проливите.

Кои са факторите и какви средства използва Петербург, за да се постави началото както на руското разширяване в азиатския континент, така и на формирането на новия регионален фактор в Европейския юго-изток през втората половина на XVIII в.?

С различна степен на интензивност, но приблизително по едно и също време (втората половина на XVIII в.) се проявяват измененията, които постепенно се превръщат в тенденция в развитието на източния въпрос. Успешните за Русия войни с Османска Турция от времето на Екатерина II, динамичните процеси на национална идентификация сред зависимите от Османската империя балкански християни, както и стремежът на закавказките народи към спасение от “каджарската” опасност, очертават Русия като най-печеливша за местните интереси карта от колодата на великите сили. Този интерес е от полза и за

Петербург в плановете му за Балканите и Кавказ. Водените през първите 30 години (почти по едно и също време) войни с Османската империя и с Иран завършват с изгодни за Руската империя резултати – разширяване на собствената територия и начало на постъпателното възстановяване на балканските политически единици отпреди османската експанзия в Европа. Възможностите за намеса и влияние в Османската империя нарастват особено след елиминирането на силния регионален противник в Закавказието – Персия (Иран). По същото време обаче постъпателно се увеличават претенциите и апетитите на великите сили.

Огромната по територия Османска империя с нейните изострящи се социално-икономически и национални проблеми през XIX в. се оказва идеалния обект за всестранно (политическо, икономическо и дипломатическо) въздействие, чиито резултати се предопределят от действията и решенията най-вече на държавите от европейския концерт.

В очерталата се в началото на XIX в. схема, определяща същността на източния въпрос, се открояват няколко акцента, които се повтарят неизменно, с малки отклонения, през десетилетията. Промените настъпват най-често след военни конфликти между Руската и Османската империи, последвани от конгреси или посланически конференции на представителите на великите сили. Източните кризи, които определят темповете на процесите в Европейския югоизток и района около Каспийско море, са породени, но не и предизвикани от социално-икономически или национално-освободителни процеси. През XIX в. Османската империя се превръща в “болния човек край Босфора”, чиито перманентни проблеми стават актуални за великите сили само тогава, когато са в унисон с конюнктурните планове на една или няколко от тях.

До края на 70-те години на XIX в. Руската империя като правило обявява война на Турция, стимулирана от конкретни мотиви. Това са или освобождението на някои от братята-славяни, в резултат на организирани от тях въстания, или защитата на интересите на православната общност в Ерусалим. Руското обществено мнение подкрепя всяка акция, свързана с промяната на положението на зависимото християнско население на Балканите. Единствено преди последната руско-турска война 1877-1878 г. управляващите кръгове в Петербург са принудени да обявят началото на военните действия, ставайки жертва на семплата, но ефикасна провокация на Бисмарк. Империята не е подготвена за този истински подвиг, който извършва руската армия в тази война.

В тези конфликти единствено Кримската война 1853-1856 г. завършва с неуспех за Русия, предопределен от факта, че срещу нея е не само Турция, а и половин Европа (Англия, Франция и Сардиния). През XIX в. военните действия неизменно са на два фронта – Балкански и Кавказки, а подписаните следвоенни договори неизменно включват промени в юридическия статус на турските територии в двата региона.

Военно-политическите и дипломатическите аспекти, определящи акцентите на източния въпрос, очертават и субектите, които участват във формирането на външнополитическите решения на Руската империя. Формално това са императорът, военният министър и министърът на външните работи и техните ведомства, както и особеното съвещание, заседаващо при императора. До края на 70-те години на XIX в. равностойно участие във формирането на руските позиции по източния въпрос играят военните и дипломатите. И ако силната фигура на императора Николай I поставя в сянка дългогодишния канцлер Неселроде, то през следващия период външният министър Горчаков съумява да изведе империята от

Кримското поражение, изпъквайки със своята способност правилно да преценява международната конюнктура и да извлича максимална полза за руските интереси.(типичен пример Лондонските решения за неутрализацията на Черно море от 1871 г.). В източната криза през 70-те години надделява военният фактор начело с министъра Милюков, чиято позиция е подсилена както от силната фигура на руския посланик в Цариград – граф Игнатиев (чиито цели са идентични с техните), така и от разногласията в правителствените и дипломатическите кръгове. През следващите десетилетия с променлив успех във формирането на руските външнополитически решения приоритет имат повече дипломатите, което не само не застрахова, но даже обрича Русия на поражения в източния въпрос. Типичен пример е загубата на България като руски фортпост на Балканите, както и прецакването на Петербург от Виена след 1907 г. и 1908 г.

Краят на 70-те и началото на 80-те години на XIX в. са своеобразен водораздел за развитието на източния въпрос. Берлинският конгрес от юни 1878 г. оформя новата геополитическа карта на Европейския югоизток, което очертава и новият международен субект в борбата за османското наследство – балканският. Петербург утвърждава своите граници в Кавказ и Закавказието. В началото на 80-те години приключва също и процесът на интегриране на Средна Азия в руските административно-териториални граници.

Опитите на Руската империя да прилага твърда ръка в мека ръкавица в своите нови територии и в освободените от турска власт български земи, завършват нееднозначно за нея. Каспийският регион остава под скиптъра на руския император и не избягва участието на останалото многонационално население в рамките на Русия. Чрез успешно провежданата от държавата политика на социална

асимиляция на местния елит, империята съумява да задържи за дълъг период от време Кавказ и Средна Азия в рамките на държавата. Най-новата политическа единица на Балканите, България, обаче се възползва от възможността за кратък период от време да възстанови институционално своята държавност, след което се ориентира в търсенето на защита и подкрепа на своя държавен, стопански и външнополитически просперитет в лавирането между великите сили и във временни съюзи със своите съседи.

През следващите десетилетия отношенията Русия-балкански държави преминават под знака на руското икономическо безсилие и политическите амбиции за контрол над процесите, свързани с турския интегритет, както и на усилията на балканския фактор да получи подкрепа от Петербург за своите планове, ориентирани към европейските провинции на Османската империя. Правителствените кръгове в руската столица залагат на гръцката православна карта и на сръбските аспирации в Македония като залог за своите бъдещи завоевания в Европейския югоизток. Взаимноизгодното австро-руско съглашение от 1897 г. позволява пренасочване на дипломатическата и военната енергия на Русия към Далечния изток. Този външнополитически ориентир на Петербург завършва не само с неуспех за империята във войната с Япония, но и със стопанско-политическата криза в Русия, и отслабването на руските позиции на Балканите след края на съюза Петербург-Виена през 1907 г. и Босненската криза през следващата година.

В идеологически аспект през целия период на руската активност в източния въпрос Петербург залага на два сигурни елемента – православно единство и славянската принадлежност на зависимото от Османската империя балканско население. Тази постановка е взаимноизгодна и за двете страни, тъй като помага на Русия постепенно да утвърди своето влияние и позиции в Европейския

югоизток, а е от полза и за национално-освободителните процеси в региона. Крайният резултат е възстановяването на балканската геополитическа карта на Гърция, Сърбия, Румъния и България, които в края на XIX и началото на XX в., (като самостоятелни субекти в международните отношения), съумяват да се възползват повече или по-малко от двата най-важни компонента от външнополитическия инструментариум на Руската империя в своя полза.

С оглед горепосочените аргументи руският модел в източния въпрос може да се очертае по следния начин:

- Русия е велика сила със специфично място в историята на източния въпрос, произтичащо от нейното географско разположение, обществено-политическо устройство и идеологическа основа;
- Многобройните военни успехи и постепенното намаляване на позитивните резултати на руската дипломатическа активност се основават главно на слабостта на противника (в лицето на Османската империя) и на въздействието на външните фактори (велики сили, регионален елемент, неудачен избор на водеща личност в конкретна ситуация);
- Постепенното обединяване на държавите от европейския концерт срещу руските политически, дипломатически и военни акции в Европейския югоизток, Кавказ и Средна Азия предопределят все по-засилващото се разминаване между преследваните от Петербург цели и постигнатите от Русия резултати главно в балканските провинции на Османската империя.
- Промяната на геополитическата обстановка в Югоизточна Европа след Берлин 1878 г. увеличава броя на участниците в източния въпрос, което усложнява ситуацията и налага системата на догонване на събитията и закъсняла реакция от

страна на Русия и останалите велики сили на създадени от новия играч ситуации, каквито са българската криза 1885 г., източните кризи 1894-1898 г. и 1902-1903 г., Босненската криза 1908 г.

- Русия е перманентният играч в борбата за територии и влияние в Европейския югоизток, Кавказ и Средна Азия, но наситената повече с емоции, отколкото с ратно политическа дейност и дипломатически решения на Петербург, неподплътени със силни икономически позиции, предопределят постепенната загуба на позиции и влияние на империята в Балканския регион и Османска Турция.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Бжежински, З. Голямата шахматна дъска. С., 1997
2. Генов, Г. Източният въпрос. Т. I и II. С., 1926
3. Дюлгерова, Н. Руски щрихи към Източния въпрос. 1894-1904. Амбиции и планове на имперската дипломатия. С. 1997; II изд. С., 1999.
4. Информационен доклад на ПАСЕ за Русия. – В: Международни отношения, 1998, № 5, с. 91-126.
5. История внешней политики России. Первой половина XIX века Москва, 1995.
6. История внешней политики России. Вторая половина XIX века Москва, 1997.
7. История внешней политики России. Конец XIX – начало XX веков, Москва, 1999.
8. Каспе, С. И. “Империя” – определения синдромные и генетические. – В: Полис, 1997, № 5, с. 31-45.
9. Кенеди, П. Вступая в двадцать первый век. Москва, 1997.
10. Кисинджър, Х. Дипломатията. С., 1999

11. Кисинджър, Х. Политиката. С., 2002
12. Лапкин, В.В. Пантин, В.И. Русский порядок. –В: Полис, 1997, №3, с.75-88.
13. Назърбаев, Н. Спомени от близкото минало. С., 1998.
14. Петвековъ, Б. Историята на Източния въпрос преди освобождението на България. С., 1908
15. Пундев, М. България, Америка, Русия. С., 1996
16. Хобсбом, Е. Нации и национализъм от 1780 до днес. С., 1996
17. Хоскинг, Дж. Россия: народ и империя. Москва, 2000
18. Чернов, С. От Сан-Стефано до Берлина, Москва, 1984
19. Hoesch, E. Geschichte der Balkanlaender. Von der Fruehzeit bis zu Gegenwart. Muenchen, 1977.
20. Le Donne, J. The Geopolitical Context of Russian Foreign Policy: 1700-1917. – Acta Slavica Japonica. Journal of Slavic Research Center Hokkaido University, 1994, No 6, p. 1-17.
21. Lederer, I. J. Russia and the Balkans.-Russian Foreign Policy. Edites by I.ederer. New Haven and London, 1968
22. Seton-Watson, H. The Russian Empire 1801-1917.Oxford, 1967